

LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI, XXX (1993)
PERIFERINĖS LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS

Pietro U. DINI

**SLAVIZMAI LIZIAUS IR ENGELIO KATEKIZMUOSE:
GRE TINAMOJI ANALIZĖ**

0. Šis pranešimas — tai dar vienas bandymas pabrėžti senųjų raštų tyrimo svarbą ir aktualumą lituanistikai. Kartu tai galėtų būti ne mažiau svarbu bei aktualu ir šios konferencijos temai.

Tekstai, kurie čia nagrinėjami slaviškų skolinių požiūriu, mus pasiekė iš XVIII amžiaus pradžios Mažosios Lietuvos, kai tebevyko kova prieš šio krašto germanizavimą. Tai specialistams ir bibliografams žinomi Lizijaus bei Engelio katekizmai — abudu išversti iš vokiečių kalbos. Žinoma, kad Henrikas Johanas Lizijus (H. J. Lysius, 1670-1731), aštuonioliktojo amžiaus antrojo dešimtmečio (1718-1719 m.) mokyklų inspektorius Rytų Prūsijoje bei paspartinto germanizavimo projekto lietuvių gyvenamose vietose rengėjas, 1719 m. paruošė rankraštinį, t. y. "Kleiner Katechismus", lietuvišką variantą.

Taip pat žinoma, kad ypač priešiškai jo ir jo ketinimų atžvilgiu buvo nusiteikęs Gabriėlius Engelis (G. Engel, 1685-1761). Jis 1721 m. tapo naujuoju inspektoriumi ir 1722 m. atidavė spaudai **Mažą Katgismą D.[aktarol] Mertino Luteraus lietuviškay ir vokiškay (...) iš naujo Tilžėje mete 1722 perveizdėtą.**

Šių veikalų kalbinės ypatybės, kaip ir jų tikrieji santykiai, nėra iki šiol tyrinėti. Ypač apie tekstų santykius galima aptikti skirtingų nuomonių, tačiau jos visuomet pateikiamos be tinkamų sugretinamojo pobūdžio įrodymų: V. Biržiška antrajame "Aleksandryno" tome (1963, 7) rašė, kad Engelis "žymiai ištaisė", o "Mažojoje lietuvių tarybinėje enciklopedijoje" (2, 467) tvirtinama, jog Engelis išspausdino Katekizmą "nežymiai pakeitęs". Ir itin stebina, kad buvo galima šitaip pareikšti, nes Lizijaus rankraštis po Antrojo pasaulinio karo dingo, ir tikrai prieš dvejus metus šių cilučių autorius turėjo laimės jį aptikti Krokuvos universiteto bibliotekoje¹.

Plačiau daugelį šio klausimo aspektų apsvarstysiu gal kita proga. Pranešime tenkinsiuos keliomis tekstologinio pobūdžio pastabomis, kurios galėtų būti reikšmingos siekiant bendrais bruožais apibūdinti šių veikalų giminingumą. Nors įrodymų čia pateiksiu tik vieną kitą, tačiau jų, manau, pakaks įrodyti, kad ir viena, ir kita anksčiau paminėta nuomonė neatitinka tekstinės medžiagos.

¹ Zr. Aut. Dėl Lizijaus "Mažojo Katekizmo" berliniško rankraščio // Baltistica, 1989. T. 25.

1. Engelio Katekizmas yra žymiai didesnis negu Lizijaus. Pirmajame — 72 puslapiai, išspausdinti skiltimis vokiečių ir lietuvių kalbomis, ir dar 15 puslapių tiktai lietuviško teksto; tuo tarpu Lizijaus rankraštiniam tekste tėra 55 lapai.

Be to, užtektų net paviršutiniškos lyginamosios tekstų analizės parodyti, jog Katekizmai labai nevienodi. Tiksliau sakant, Engelio katekizmas susideda iš Lizijaus Katekizmo teksto ir dar naujų, Engelio paruoštų teksto dalių; tos naujos dalys kai kur įterptos į Lizijaus Katekizmo tekstą, o kai kur pateiktos atskirai, prieš ir po paties Lizijaus Katekizmo teksto.

2. Aptariant slavizmus minėtuose Katekizmuose, įdomiausia šįsyk būtų palyginti Lizijaus originalą su to paties teksto pakartojimu Engelio "perveizdėtame" tekste.

Lizijaus ir Engelio katekizmai abu turtingi slavizmų. Lizijaus veikale jų yra apie 160, o Engelio — ne mažiau². Toliau remiantis tekstų sugretinamąja analize, pateikiami ir svarstomi keli atvejai, kai Katekizmų rengėjų požiūris į slavizmus skiriasi.

Perredaguodamas Lizijaus rankraštį, Engelis ne tik įterpė naujų teksto dalių, bet ir stengėsi suvienodinti rašybą, vietomis pataisyti atskiras formas. Kalbant apie slavizmus, reikėtų pastebėti, kad Engelio Katekizme yra gana nuosekli slaviškos kilmės veiksmažodžio *slūžyti* formų rašyba su /š/ formos pradžioje (22, 3 *Blūžiti*, 22, 24 *Blūžiciau*, 49, 1 *užblūžijes* etc.) vietoj /s/ kaip visur Lizijaus rankraštyje: 13 *Slūžiti*, 16, 8 *Slūžiciau*, 31 3 *užslūžijes*; išimtį čia sudaro forma 36, 19 *Blūzma*).

Taisymo pavyzdžiu gali būti forma *pastninkauti* (39, 14 *Pastninkaut*), kuria Engelis keičia Lizijaus rankraštinio teksto variantą *pasninkauti* (29, 2 *Pá/nikáut*).

Tačiau Engeliui būdingas perredagavimo būdas — substitucija. Ir substitucija operuojama tiesioginiu arba netiesioginiu būdu, kitaip tariant, skolinį pavaduoja kitas atskiras žodis ar parafrazė.

Pirmiausia aptarkime tuos atvejus, kur skolinys tiesioginės substitucijos būtų tiesiog pakeičiamas atskiru lietuvišku žodžiu. Pavyzdžiui, ten, kur Lizijus vartoja retą ginčytinos slaviškos kilmės skolinį *valė* (38, 15), atitinkamoje Engelio leidimo vietoje pateikiama lietuviška forma *valdžia* (60, 8). Įdomu, kad nors semantiniu požiūriu tie žodžiai skiriasi, bet kinta tame pačiame kontekste. Taigi Lizijus sako: *Kožna Dužia tur but padūta Wyraufybei Wałę ant jōs turrinczei*. Tuo tarpu Engelis pateikia šį variantą: *Kožna Dužia tur buti padūta Wyraufybei Waldzia ant jōs turrinczei*.

² Apie tai žr. *Aut. O slavizmach u Lysiusa* (BJ, Ms. Slav. Quart. 4) // *Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych Oddziału PAN w Krakowie* ir *Aut. Slavismi e germanismi lessicali nel catechismo lituano di Lysius del 1719* // *Annali della facoltà di lettere dell'università della Basilicata*, 1989.

Toliau patyrinėkime parafrazę, — netiesioginės substitucijos priemonę, — kai Engelis skolinį netiesiogiai keičia aiškinamąja parafraze. Antai pavyzdys, kai Lizijus, labai paplitus bažnytiniam stiliui, Katekizmo skyriaus pavadinime vartoja iš lenkų kalbos į lietuvių kalbą patekusį žodį *koznadėją* (iš lenkiško žodžio *kaznodzieja*). Kontekstai — tie patys; Lizijus sako: *Wy/kupams, Klebbonams ir Kožnadėjams* (37, 1), o atitinkamoje Engelio leidimo vietoje pateikiama parafrazė: *Wy/kupams Klebonams ir Bažnyczôs Kunigams* (58, 2). Įdomu, kad, norėdamas išvengti slaviškos kilmės žodžio, Engelis tarsi nejučiomis vartoja kitą slavizmą (t.y. lietuvišką *bažnyčia* iš sen. rus. žodžio *božnica*)!

3. Čia vertėtų sustoti prie ginčytino skolinio (aptinkamo ir Lizijaus Katekizme) — labai retos lietuvių kalboje daugiskaitos formos *parendininkai*, pasitaikančios tikrai Mažojoje Lietuvoje rašytuose tekstuose³. Tai — *nomen agentis*, padarytas iš veiksmazodio *pareñdyti* "beichten; išpažinti" su priesaga *-iniko-, susijęs su forma *pareñdas* (vyr. gim.) / *pareñda* (mot. gim.) "komunija".

Šalia taip pat yra formos *parėdyti* "zubereiten; paruošti", *parėdnas*, *parėdningas* "ordentlich, tüchtig; tvarkingas", *parėdkas*, *parėtkas* "Ordnung; tvarka". Tai, kad jie yra baltarusiškos kilmės, rodo lietuviškąjį -ė- atitinkąs baltarusiškasis -ja-, plg. veiksmazodį *rjadit'-sja*⁴. Norint paaiškinti santykius tarp nosinių ir nenosinių formų, galima daryti prielaidą, jog baltarusiška forma fonetikos atžvilgiu buvo iš dalies sulenkinta ir įgijo naują semantinę reikšmę. Kažkas panašaus yra, kaip pastebėjo Otrębskis⁵, su Tverėčiaus tarmės nosine forma **pa-reñžić* (formos *rašipareñžijā* "roz-porządził się" pagrindo), kuri semantiškai sietina su nenosiniu veiksmazodžiu *parėdyti* "zubereiten, zuberichten; paruošti". Čia greičiausiai reikia turėti omenyje "tikinčio žmogaus širdies paruošimą" prieš komuniją; tokiu būdu, turime prasmę "beichten; išpažinti".

Bet grįžkime prie Lizijaus. Jo katekizme aptinkamas toks sakiny: *Apie Graudinimą Parendininkū* (57, 13), o Engeliui tas pats sakiny skamba šitaip: *Graudinimas prie Dievo Stalo / einančiump'* (86, 1). Taigi lietuvių kalbos daugiskaitos forma *parendininkai* pakeičiama parafraze — *prie Dievo stalo einantys* [žmonės] — greičiausiai todėl, kad ji laikoma ne visiems suprantama.

4. Dar verta pastebėti, jog, traktuodamas slavizmus, Engelis vietomis elgiasi dvejopai. Čia jis išlaiko Lizijaus panaudotą formą, čia ją keičia.

Geras pavyzdys — štai šitas Lizijaus sakiny: *Kągi tu už/lužijęs effi Griekais*

³ LKŽ IX 417; P. Skardžius jo nemini, žr.: *Skardžius P.* Die slawischen Lehnwörter im Altlitauischen // *Tauta ir žodis*, 1931. T. 7. P. 1-252.

⁴ Žr. *Būga K.* Die litauisch-weißrussischen Beziehungen und ihr Alter // *Zeit. f. sl. Phil.* 1, 1925=RR T. 3. V., 1963. P. 749-778.

⁵ Žr. *Otrębski J.* Wschodniolitewskie Narzeczce Twereckie. Część III. Zapożyczenia słowiańskie. Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności. Kraków, 1932.

lawo? (31, 3), kurį Engelis vienoje savo leidimo vietoje perteikia nekeisdamas (49, 1), o kitur keičia taip: *Ką pelnęs effi lawo Griekais nū Diowo?* (42, 25). Slaviškos kilmės verbum compositum *užslūžyti* (plg. sen. len. *zasłuzyc*) Engelis pateikia lietuvišku predikatyviniu junginiu 'būti pelnęs'.

Netrūksta ir priešingų atvejų, nors jų mažiau. Pavyzdžiui, Lizijaus pateiktą lietuvišką formą (*ne-)**tikėti* Engelis keičia slaviškos kilmės veiksmažodžiu (*ne-)**vieryti* tame pačiame kontekste. Antai, pavyzdžiui, Lizijus sako: *O kur's Bittiems įodžems netik', arba abbejoj', tas newertingas* (39, 26), o Engelis: *O kuris Bitiems įodžiems newierij' arba abejoj' tas newertingas* (39, 26).

5. Taigi, koks yra vertėjų-rengėjų požiūris į slavizmų vartojimą? Arba tiksliau: ar galima kalbėti apie sąmoningą skolinių traktavimą?

Derėtų atkreipti dėmesį bent į du dalykus.

Bažnytinei sferai priklausančių slavizmų gausumą senojoje lietuvių raštijoje nulėmė reikšminga baltarusių ir lenkų kalbų įtaka besivystančiai lietuvių kalbos krikščioniškajai terminijai. Antra vertus, aštuonioliktojo amžiaus pradžioje Mažojoje Lietuvoje vyko polemika apie tai, kokia kalba reikėtų su liaudimi kalbėti (*loquendum cum vulgo*), tad Lizijaus korektoriams turbūt labiausiai rūpėjo išvengti kuo daugiau skolinių iš vokiečių kalbos, o slavizmai, jų požiūriu, nelabai arba visai nepasižymėjo svetimumu, nes jau nuo seno buvo įsigalėję lietuvių kalboje.

Tačiau įdomu pastebėti, kad naujai Engelio paruoštose teksto dalyse slavizmų mažiau negu pačiame Lizijaus katekizmo pakartojime, nors ir ten priešingybių netrūksta. Apskritai Engelio veikale vietomis žymi tendencija mažiau vartoti svetimų formų. Tad kyla klausimas: ar nereikėtų žvelgti į Engelį kaip į ganėtinai ryžtingą kalbos gynėją? Šiaip ar taip, šįsyk nepakanka duomenų tokią prielaidą pagrįsti tvirtai, nes, kaip rodo pateikti pavyzdžiai, čia dažnai itin sunku arba tiesiog neįmanoma nustatyti, kur baigiasi gaivališka stilistinė atranka, o kur prasideda sąmoninga "kalbos politikos" veikla.

SLAVISCHE LEHNWÖRTER IN KATECHISMEN VON LYSIUS UND VON ENGEL : VERGLEICHENDE ANALYSE

Zusammenfassung

Nach dem Vergleichen der Handschrift des Katechismus von H. J. Lysius, datierter 1719, mit dem im Jahre 1722 gedrucktem Katechismus von G. Engel wurde es festgestellt, daß der Katechismus von Engel viel größer ist: er beträgt den Text des Katechismus von Lysius und die von Engel geschriebenen Teile. Engel korrigierte auch den Text von Lysius. Die von Lysius gebrauchten Slavischen Lehnwörter verbesserte er nicht selten zu echt litauischen Wörtern, z. B.: *užslūžyti* : *pelnyti* "verdienen, gewinnen". Doch kommen auch einige Verbesserungen der gegensätzlichen Art vor (z. B. *netikėti* : *nevieryti* "unglauben"). Außerdem gibt es in den von Engel geschriebenen Teilen weniger Slavischer Lehnwörter als in dem vom Lysius nachgedrucktem Text.